

Alleen uit de oorlog

De eeuwige schaduw
van de Holocaust

Niek van der Oord

Niek van der Oord

ALLEEN UIT DE OORLOG

De eeuwige schaduw
van de Holocaust

Uitgeverij Omniboek

Voorwoord

In mei 2019 werd in de aanloop naar de presentatie van de biografie van kampcommandant Albert Gemmeker door Ad van Liempt de documentaire *Albert Gemmeker, commandant van Westerbork* op televisie uitgezonden. Toen ik de documentaire een jaar later voor de tweede keer zag, was ik ervan overtuigd dat de oorlogsgeschiedenis van mijn (groot)ouders opgeschreven moest worden. Dit verhaal belichaamt opnieuw de geschiedenis van de verdwenen joodse gemeente van Assen en dient ook voor het nageslacht levend gehouden te worden.

Mijn grootouders Sam (Samuel Jozef) en Ro (Roos) Wolf-Leezer, hun zoon Ido (mijn vader) en dochtertje Erna werden in 1942 door de Duitsers uit hun huis in Assen gezet. De woning werd gevorderd voor kampcommandant Gemmeker die er voor zijn vertrek naar Westerbork enige maanden woonde. De Asser Joden zijn op 2 oktober 1942 allemaal uit hun huizen gehaald en naar Westerbork getransporteerd. Mijn grootouders en hun dochter, mijn tante Erna, kwamen daar ook terecht. Toen de oorlog uitbrak, woonden er in Assen ongeveer 500 Joden. Slechts 30 overleefden de oorlog, onder wie mijn ouders.

Mijn vader Ido (Izaak Jozef Wolf) lag begin oktober 1942 in het ziekenhuis in Assen en dook daarna op verschillende adressen onder. Na de bevrijding bleek hij de enige overlevende van de hele familie Wolf te zijn.

Mijn moeder Leida (Aleida van Tijn) werkte vóór de oorlog als secretaresse van mijn opa Sam Wolf. Zij woonde bij haar ouders en was verloofd met Salo Boekbinder. Zij trouwden op 16 mei 1940 en

vluchtten samen naar onbezet Frankrijk. Leida kon onderduiken bij een Nederlandse boer in de bergen van de Jura. Salo werd via diverse Franse kampen afgevoerd naar Sobibor, waar hij is vermoord. Ook de hele familie van mijn moeder is in de gaskamers omgebracht. Mijn beide ouders zijn ‘alleen uit de oorlog’ gekomen.

De afgelopen jaren heb ik mij, in verband met het uitkomen van dit boek, meer dan anders met de Tweede Wereldoorlog beziggehouden. Uiteindelijk geven we vorm aan onze toekomst door uit het verleden te putten, er afstand van te nemen of juist niet. Ik hoop dat dit boek een aanmoediging zal zijn voor mijzelf en voor de lezers om te spreken waar je ook kunt zwijgen. De last van het verleden wordt pas verlicht als de mythe plaatsmaakt voor weten.

Dit boek draag ik vooral op aan de generaties die na mij komen en aan iedereen die mij dierbaar is. Sommigen van hen zeiden al eerder dat ze geïnteresseerd waren in het oorlogsverhaal van mijn ouders en moedigen mij aan het op te schrijven. Dat lukte me niet, omdat het zo’n heftige episode uit de geschiedenis is en het allemaal zo dichtbij kwam.

‘Als je maar lang genoeg door confronteert, word je meester over je verleden,’ zei mijn zwager Frans Gunther toen ik het weer eens te kwaad had. Zijn betrokkenheid en wijze raad zijn van onschatbare waarde geweest.

Ik ben Niek van der Oord ongelooflijk dankbaar dat hij dit magnum opus voor mij heeft willen schrijven. Dit boek is het resultaat van zijn zoektocht naar enkele bijzondere levensverhalen die zich afspelen tijdens een gruwelijke periode, waarin gepoogd is de Joden uit te roeien. De generaties van na de Tweede Wereldoorlog zijn niet verantwoordelijk voor deze geschiedenis, maar wel voor wat er nu mee gebeurt. Zij hebben de plicht erover te praten en te zeggen: ‘Nooit meer oorlog, nooit meer discriminatie van bevolkingsgroepen!’ Wie de geschiedenis niet kent, kan er ook niets mee doen.

Zonder de steun van mijn geliefde Erik, die begrip had voor mijn vaak geestelijke afwezigheid, was ik niet in staat geweest om de jaren voorafgaand aan de totstandkoming van dit boek mentaal door te komen. Om in het Frans te eindigen, de taal die voor mijn moeder

door haar onderduiktijd in de Jura haar tweede taal werd: *‘Au milieu de l’hiver, j’apprenais enfin qu’il y avait en moi un été invincible.’*

Hélène Wolf

Utrecht, augustus 2023

* ‘Midden in de winter ben ik er uiteindelijk achter gekomen dat er een onoverwinnelijke zomer in mij zat.’ *L’Été*, Albert Camus, Les Éditions Gallimard, 1954.

Vier keer is scheepsrecht

Drie keer ging de zwangerschap mis. Eén keer werd de baby dood geboren, de tweede keer leefde het kind slechts enkele dagen én er was sprake van een miskraam. Joop (Jozef) van Tijn en Leentje van Tijn-Nieweg uit Assen zijn inmiddels dertien jaar getrouwd. Ondanks drie dramatisch geëindigde zwangerschappen geeft het echtpaar de vurige hoop op kinderen nog altijd niet op.

Als ze 34 jaar is, raakt Leentje voor de vierde keer in verwachting. Deze keer gaat gelukkig alles naar wens. Op 17 augustus 1917 wordt een gezonde baby geboren. Het is een meisje dat de naam Aleida krijgt. Leida is haar roepnaam. Ze is vernoemd naar haar grootmoeder Aleida van Tijn-Schaap.

Joop van Tijn is trots op dochter Leida.

Die Aleida had enorm veel ervaring met geboorten. Samen met haar man Mozes Abraham van Tijn kreeg ze elf kinderen. Bovendien was ze vanaf 1880 in Haulerwijk aangesteld als vroedvrouw. Slechts twee jaar na de geboorte van de naar haar vernoemde kleindochter overlijdt ze.

Vader Joop is bij de geboorte van Leida al 40 jaar. Hij kan zijn geluk niet op, danst met de baby op de arm door de kamer en zingt zelfverzonnen regels: “t Is mien dochter, ben zo wies met heur. Het is mien dochter, ’t is dan ook de enigste, ik ben zo wies met heur.”

Drie jaar later wordt het gezin uitgebreid met zoon Co (Comprecht). Joop van Tijn woonde als kind met zijn ouders in Haulerwijk. Hij verhuisde naar Assen na zijn huwelijk met de Groningse Leentje Nieweg. De bruiloft vond plaats op de traditionele Joodse manier. De choepa* werd gehouden in de synagoge.

Joop verdient de kost als veehandelaar. Op zijn fiets of met de tram bezoekt hij de boeren in Drenthe en het aangrenzende Ooststellingwerf. Haulerwijk ligt in die Friese gemeente. De voertaal in Ooststellingwerf is het Stellingwerfs, een dialect dat veel lijkt op het Drents. Op de boerenerven spreekt Joop een mengeling van Nederlands, Drents en Fries.

Een plaats waar hij vaak komt, is de boerderij van de familie Vondeling aan de vaart in Oosterwolde. De familie is op hem gesteld en noemt de veehandelaar altijd Fontein in plaats van Van Tijn. Zoon Hendrik Vondeling² herinnert zich die ontmoetingen nog heel goed.³ ‘Hij was steeds gekleed in een wijde, tot de knieën afhangende, morsige blauwe kiel. Morsig, omdat zijn vak, in hoofdzaak handel in vette varkens en vette koeien nu eenmaal meebracht, dat hij niet onbevlekt uit de strijd kwam. Als hij bij mijn ouders thuis en later ook bij mij koffiedronk, trok hij die kiel uit. Waarbij hij niet schroomde, als het lang duurde voordat hij een tweede kopje koffie kreeg, om te zeggen: “Dust d’r nog iene in, vrouw?”’

Volgens Vondeling stond Joop van Tijn bij de boeren bekend als

* Choepa is de gangbare term voor de Joodse huwelijksplechtigheid. Die vindt plaats onder een baldakijn, een soort afdak dat bij een Joods huwelijk symbool staat voor het stichten van een huis.

Dit tegeltje kreeg veehandelaar Joop van Tijn als relatiegeschenk cadeau. Het hing later altijd bij zijn dochter Leida in de kamer.

‘een dikke deugniet’. Zelf hebben de Vondelings altijd goed zaken met hem gedaan. ‘Ook onder de boeren zelf waren dikke deugnieten.’ Vondeling stelt dat de mensen zich in die tijd tegenover een Joodse koopman meer veroorloofden dan tegen een ‘christen’-handelaar.

‘Bij een twistgesprek over een in gang zijnde handel, klonk al gauw van boerenzijde “smerige rotjood”. En dat zo’n Jood dat dan met gelijke munt betaalde, valt te begrijpen. Hij was wel een slimme handelaar, maar is toch steeds arm gebleven. Hij had namelijk een gebrek; hij kon moeilijk een beest laten staan, gunde het niet aan een ander en kocht dan weleens te duur in. Dat heeft hij me zelf in vertrouwelijke ogenblikken weleens toegegeven. Zoals gezegd, hij was niet rijk en soms kon hij het gekochte niet bij levering betalen. Hij moest eerst weer goed beuren door de verkoop.’

Op een dag koopt de veehandelaar van Hendrik Vondeling drie vette varkens. Volgens de joodse spijswetten is dat niet toegestaan. Alles wat niet genuttigd mag worden, mag ook niet worden verhandeld. Joop van Tijn stoort zich niet aan de joodse spijswetten en handelt vaker in varkens. Tegen boer Vondeling zegt hij er meteen bij dat hij de varkens niet direct kan betalen. Dat lukt pas na de dinsdagmarkt in Groningen. De betaling laat weken op zich wachten en Vondeling, die het geld wel kan gebruiken, begint zich zorgen te maken. Er zijn al drie marktdagen in Groningen geweest en nog altijd heeft Van Tijn de varkens niet betaald. De morgen na de derde marktdag fietst ‘Fontijn’ onverwacht de dam op, stapt de keukendeur binnen en groet met ‘Morgen volk’. Hij pakt een stoel en gaat breeduit aan

de tafel zitten. De veehandelaar krijgt een kopje thee, praat uitvoerig over de handel en vraagt of Vondeling nog iets te koop heeft. Over het inlossen van zijn schuld rept Van Tijn met geen woord. Pas als de meid en de knecht de kamer hebben verlaten, kijkt de handelaar de boer onderzoekend aan. Hij buigt zich voorover en zegt: ‘Wat docht stou, eerlijk. Wat docht stou? Dou dachtst: De Jood komt niet, hè? De Jood laat me stikken, hè?’

Van Tijn pakt Vondeling bij zijn schouder en kijkt hem doordringend aan voor een reactie. De boer antwoordt niet helemaal eerlijk: ‘Welnee, man, ik heb steeds gezegd: Joop bedriegt mij niet.’ Met dat antwoord is Van Tijn blijkbaar tevreden. Hij laat de schouder los en zijn hand verplaatst zich naar zijn eigen hals. Daar hangt een kettinkje waar zijn portefeuille aan vastzit. De meeste kooplui die vaak met veel geld over straat moeten, dragen de portemonnee onder hun kleren. Trots telt Van Tijn de afgesproken koopsom uit op tafel. ‘Ik deed alsof ik dit alles heel gewoon vond, want ik begreep nu, dat hij mijn vertrouwen in hem, de Jood, op de proef had willen stellen.’

Na deze ‘test’ krijgen de veehandelaar en de boer een meer vertrouwelijke band. Bij een volgend bezoek wijst Van Tijn op de gevulde boekenkast in de kamer en vraagt Vondeling of hij dat allemaal heeft gelezen. Als die dat bevestigt, zegt Van Tijn hem maar een wonderlijke boer te vinden. Andere boeren hebben en lezen immers niet zoveel boeken.

Zelf vertelt de veehandelaar dat hij als kind bij de besten van de klas hoorde en dat hij graag had willen doorleren. Zijn ouders waren te arm om dat te bekostigen. Hij moest maar proberen met wat handel aan de kost te komen.

Uit zijn binnenzak pakt Van Tijn een portefeuille en laat de verblufte Vondeling foto's zien van zijn gezin. Vol trots legt Van Tijn zijn trouwfoto en een foto van zijn kinderen op tafel. De trouwfoto maakt indruk op Vondeling. Van Tijn en zijn knappe, donkere vrouw staan er stralend op. Van Tijn vertelt dat zijn kinderen Leida en Co goed kunnen leren.

Zijn zoon is 16 en gaat naar de hbs en zijn dochter is 14 en zou voor onderwijzeres gaan studeren. Van Tijn spreekt de wens uit dat beiden niet in de handel gaan. Hij is bang dat ze dan ook worden uitgescholden.

Met betraande ogen vertelt Van Tijn hoeveel pijn het hem doet om voor vuile rotjood uitgemaakt te worden. Door een grote bek terug te geven, kan hij zich staande houden. En door slimmer te zijn dan degene die hem uitscheldt. Als hij de kans krijgt zo'n boer een financiële poot uit te trekken, aarzelt Van Tijn niet dat te doen.

Het was de eerste keer dat Hendrik Vondeling van nabij meemaakte hoe Joden achtergesteld werden. Dat er laatdunkend of krenkend over 'Jeuden' wordt gepraat is bij veel mensen meer regel dan uitzondering.

Om op tijd bij de boeren te zijn, moet Joop van Tijn dagelijks heel vroeg uit de veren. De avond ervoor zet Leentje altijd zijn ontbijt klaar. Het is geen rijk bestaan. Desondanks slaagt de veehandelaar erin een leuke woning aan de Javastraat in Assen te kopen. Leentje is het met die aankoop niet geheel eens. Zij vreest dat de kosten te hoog worden voor het bescheiden inkomen van haar man. Haar angst wordt bewaarheid. Om uit de financiële zorgen te komen, pakt Leentje haar oude werk als coupeuse weer op. Sinds haar trouwen heeft ze het naaiwerk niet meer beroepshalve gedaan. Jozef was er als kost-

Joop van Tijn.

Leentje van Tijn-Nieweg.

winner altijd tegen dat zijn vrouw bijverdiende. Het gezin Van Tijn leeft sober. Op reis gaan zit er voor hen in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw niet in. Een uitstapje met haar moeder naar familie in Amsterdam geldt voor dochter Leida als een hoogtepunt.

Het huis in de Javastraat staat vlak bij een fröbelschool. Dat is een kleuterschool, genoemd naar de Duitse opvoedkundige Friedrich Fröbel. Voor de Tweede Wereldoorlog dragen veel scholen met de term fröbelschool ook zijn onderwijsmethode uit. Tot vandaag de dag staat de term fröbelen voor ‘vrijblijvend creatief bezig zijn’. Leida, en later haar broertje Co, gaat als kleuter naar de fröbelschool. In Assen wonen in die tijd ongeveer 150 Joodse gezinnen.

Veel Joden bezoeken wekelijks de uit 1901 daterende synagoge aan de Groningerstraat. Voor de kinderen staat er achter het godshuis een joods schooltje. Het is een eenvoudig tweeklassig gebouwtje dat met een kolenkachel wordt verwarmd. Van jongs af aan bezoekt Leida daar na de gewone schooltijd de lessen. Er wordt onder meer Hebreeuws onderwezen. De hoofdzakelijk godsdienstige lessen duren van vijf uur tot ongeveer halfzeven 's avonds. Ook zondagmorgen moet ze anderhalf uur naar joodse les. De joodse gemeente heeft een chazan, de voorzanger bij een joodse gebedsdienst, en een joodse leraar ter beschikking. Ook Co gaat later naar de joodse school. Als hij wat ouder is, voetbalt hij bij Achilles '94. De Asser middenstand telt veel Joodse ondernemers. Er zijn koosjere slaggers en bakkers. Een concentratie van Joodse winkels is te vinden aan de Rolderstraat.

Hoewel ze lid zijn van de joodse gemeente, is het echtpaar Van Tijn niet erg streng in de joodse leer. Wel is er een koosjere huishouding en wordt op speciale dagen als Jom Kipoer (Grote Verzoendag, de belangrijkste heilige dag in het jodendom) of Rosj Hasjana (het Joodse Nieuwjaar) soms de synagoge bezocht.

Terug uit de oorlog, alleen op de wereld

Leida en Ido zijn 'alleen uit de oorlog gekomen'. Hun hele families zijn in de kampen vermoord. Dit is hun levensverhaal.

Kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog trouwt Leida van Tijn met haar jeugdliefde Salomon Boekbinder. Het jonge stel vlucht in 1942 naar Frankrijk en slaagt erin achter de demarcatielijn te komen. Desondanks worden Leida en Salo opgepakt. Leida overleeft de oorlog. Ze vlucht in een verstandshuwelijk met Ido Wolf, de zoon van haar baas, die ook alleen uit de oorlog is gekomen.

Alleen uit de oorlog is een waargebeurd en indrukwekkend familieverhaal over veerkracht, overleven en doorleven. Opgetekend uit interviews met nabestaanden, brieven en andere bronnen maakt dit boek duidelijk hoe groot de schaduw is die de Holocaust werpt op niet alleen de overlevenden, maar ook de generaties die volgden.

Niek van der Oord publiceerde meerdere boeken, waaronder *Jodenkampen*, en was tot 2021 journalist bij Mediahuis. Hij heeft een Nederlandse Nieuwsbladprijs gewonnen en is voorzitter van de stichting Joodse Werkkampen.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 689